

УДК 378:321.7(477)«1985/1991»

**ПЕДАГОГІЧНІ ВИШИ І ДЕМОКРАТИЗАЦІЯ
СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ
В УРСР У РОКИ ПЕРЕБУДОВИ**

**PEDAGOGICAL UNIVERSITIES
AND THE DEMOCRATIZATION OF SOCIAL
AND POLITICAL LIFE OF THE UKRAINIAN SSR
IN THE YEARS OF PERESTROIKA**

Кукулєнко Я. І.,

аспірантка кафедри всесвітньої історії,
Вінницький державний педагогічний університет
ім. Михайла Коцюбинського (Вінниця, Україна),
e-mail: yanusik@meta.ua, ORCID: orcid.org/0000-
0001-9329-5909

Kukulenko Ya. I.,

Graduate Student, World History Department
Vinnitsia Mikhailo Kotsiubynski State Pedagogical
University (Vinnitsa, Ukraine), e-mail:
yanusik@meta.ua, ORCID:
orcid.org/0000-0001-9329-5909

Показано процеси наростання політичної активності учасників навчального процесу педінститутів УРСР у роки перебудови. Вони вносили пропозиції щодо першочергових заходів з перебудови КПРС та оновлення внутріпартійного життя, а, інколи, висловлювали недовіру регіональним партійним організаціям. Розповідається про виникнення осередків інших політичних сил, зокрема Народного руху України, створення відділень Української студентської спілки. Йдеться про запровадження звітів, атестації та виборів ректорів, деканів, які обиралися на альтернативній основі. Авторка, переконує, що змінилося ставлення до викладання суспільствознавчих дисциплін, проведення політінформації. Викладачі-суспільники, реагуючи на зміни, що сталися в ідеології, намагалися зробити їх цікавішими і змістовнішими. Зазначається, що вагомим свідченням зростання суспільно-політичної активності стали поява незалежних від партійних структур політичних клуби, а також участь у виборах до союзної, республіканської та місцевих Рад.

Ключові слова: інститут, партія, осередок, вибори, звіт.

The article shows the increase in political activity of participants in the educational process of the pedagogical institutes of the Ukrainian SSR in the period of perestroika. They made proposals on top-priority measures to restructure the CPSU and renew the inner-party life, and sometimes, expressed distrust to regional party organizations. It tells about the emergence of hotbeds of other political forces, in particular, the Narodnij Rukh of Ukraine, the creation of branches of the Ukrainian Student Union. It is about the introduction of reports, certification and election of rectors, deans, who were elected on an alternative basis. The author convinces that the attitude towards the teaching of social sciences and political information has changed. Public teachers, responding to changes that occurred in the ideology, tried to make them more interesting and informative. It is noted that the emergence of political clubs independent of party structures, as well as participation in elections to the federal, republican and local Councils, is a powerful evidence of the growth of social and political activity.

Keywords: institute, party, cell, election, report.

У середині 80-х рр. ХХ ст. була здійснено спробу модернізації педагогічної освіти України, запровадивши різноманітні та зовнішньозначимі нововведення у навчальному процесі. Щостосується виховної роботи, то вона зазнала невеликих, здебільшого формальних змін. Виховання значною мірою, як і в попередні десятиліття, носило ідеологічний характер і контролювалося компартійними органами. Водночас, перебудова спричинилася до різкого зростання політичної активності широких народних верств. Завдяки горбачовській «гласності» люди долали стереотипи й догми, які формувалися десятиліттями, отримали

право на об'єктивну інформацію, могли вільно висловлювати власну думку. Певну роль у цих процесах відіграли й колективи педагогічних вищих закладів освіти УРСР. Тема життєдіяльності вишів у роки перебудови є недостатньо дослідженою, незважаючи на низку монографічних досліджень сучасних українських вчених. Окремі аспекти діяльності педвиши у цей період висвітлили у своїх працях В. Майборода [23], Г. Січкаренко [28], Г. Черевичний [33], у яких започатковано спробу комплексного вивчення і узагальнення стану та розвитку вищої освіти України у другій половині 1980-х рр. У нашій статті покажемо як процеси демократизації позначилися на громадсько-політичному житті закладів вищої освіти у роки перебудови.

У вишах значна увага приділялася вихованню у майбутніх спеціалістів марксистсько-ленінського світогляду. Головне завдання тут покладалося на партійну та комсомольську організації. Для радянської вищої школи були характерні тотальна ідеологізація та політизація навчального процесу й виховання, наукової та педагогічної творчості; низький рівень академічних свобод, саморганізації ВНЗ; позбавлення студента можливості будувати власну траєкторію навчання; відторгнення від національної культурно-історичної спадщини, русифікація; відмежованість від світової науки й освітнього досвіду; диспропорції у підготовці спеціалістів за кількісними, якісними, територіальними ознаками; обмежене фінансування вищої освіти і науки за т.зв. остаточним принципом [28, с. 11]. У рішеннях загальних зборів, засідань вчених рад педінститутів проходили «одностайність» у прийнятті рішень. Наприклад, 30 серпня 1986 р. на загальних зборах Вінницького педінституту відзначили, що «професорсько-викладацький склад, співробітники і студентська молодь одностайно схвалюють і підтримують рішення червневого (1986 р.) Пленуму ЦК КПРС, настанови і висновки, викладені у доповіді на Пленумі Генеральним секретарем ЦК КПРС М. С. Горбачовим, документи п'ятої сесії Верховної Ради СРСР, які мають виключно важливе значення для реалізації виробленої ХVІІ з'їздом КПРС лінії на прискорення соціально-економічного розвитку країни і зміцнення миру» [11, арк. 29].

Все ж віяння перебудови позначилися на громадсько-політичній діяльності вишів. Глибока криза в економічній, політичній, ідеологічній та соціальній сферах країни була наслідком кризи у КПРС і її керівництва в цілому. Вихід з цього стану розглядався як нагальна потреба часу. Країна потребувала серйозних зрушень, прискорення науково-технічного прогресу, форсованого соціально-економічного розвитку. У березні 1989 р. на одному із засідань вченої ради проректор з навчальної роботи педінституту І. Козак з цього приводу зауважував, що слід «чільніше керуватися настановою лютневого (1988 р.) Пленуму ЦК, у постанові якого сказано про необхідність на практиці вчити молодь жити і діяти в умовах демократії, що поглиблюється. З

цією метою створювати в навчальних закладах всі умови для відкритості і гласності, взаємоповаги та співробітництва учителів і учнів, професорів і студентів. Виховувати загальну, політичну і правову культуру, культуру соціалістичного демократизму, добиватись глибокого розуміння молоддю конституційних прав і обов'язків громадянина СРСР» [10, арк. 4]. 31 січня 1990 р. партком Тернопільського педінституту звернувся з відкритим листом до Тернопільського міськкому і обкому Компартії України щодо першочергових заходів з перебудови КПРС та оновлення внутріпартійного життя. Партком вніс такі пропозиції: забезпечити плюралізм думок та право меншості на свою позицію, на створення фракцій; визнати багатопартійність і в зв'язку з цим перебудувати стиль та методи партійної роботи; партія повинна функціонувати як громадсько-партійна організація, територіально-виробничий принцип діяльності партії слід замінити принципом територіальної та професійної побудови партії; ввести посаду голови партії, ліквідувати Політбюро, а його функції передати ЦК; перейти від унітарної до федеральної структури партії: Компартії союзних республік повинні мати свої програми та статuti; продумати зміну назви партії і назвати її соціалістичною чи партією демократичного соціалізму; забезпечити проведення прямих альтернативних виборів делегатів партійних з'їздів тощо. Учасники зібрання уповноважили учасника лютого 1990 року Пленуму ЦК КПРС В. Є. Острожинського донести ці пропозиції до відома учасників Пленуму [8].

Окремі виші висловлювали недовіру регіональним партійним організаціям. Зокрема, 16 лютого 1990 р. партійні збори комуністів Кіровоградського педінституту стали в опозицію до керівництва обласної партійної організації, що було зумовлено проблемами в економічному розвитку області, недоліками в торгівлі й побутовому обслуговуванні населення, упущеннями в соціальній сфері та ідеологічній роботі. Громадська думка робітників, селян, інтелігенції, молоді не вивчалася [26].

Почали виникати осередки інших політичних сил. Так, у березні 1990 р. у Тернопільському педінституті започаткували осередок Народного руху України, до складу якого ввійшли 72 працівники і студента вишу. Головою ради осередку обрали О. В. Огира. Склад ради склали 12 осіб [29]. У цьому ж виші у лютому 1990 р. було створено студентське товариство – відділення Української студентської спілки. 11 лютого було створено ініціативну групу щодо створення студентського товариства, яка 14–15 лютого збрала понад 700 підписів студентів і викладачів, що засвідчило підтримку студентської ініціативи колективом вишу. 16 лютого ректорат у своєму розширеному складі зустрівся з ініціативною групою. Багато, хто з присутніх поставився скептично до цієї ідеї, однак більша частина ректорату була готова до діалогу зі студентами. 22 лютого провели установчі збори, на яких були присутні понад 50 студентів

і 20 викладачів. Після ознайомлення громади з Декларацією і статутом товариства, а також результатами обговорення студентських вимог на ректораті, було надано слово для бажаючих виступити. Виступили народний депутат СРСР Р. Гром'як, ректор В. Кравець, викладачі О. Огир, Я. Гринчишин, Я. Гап'юк, В. Колінець, студент М. Антоняк. Всі зійшлися на думку, що таке товариство необхідне. Виступав секретар комітету комсомолу М. Вільотник, після чого зав'язалася дискусія. Члени ініціативної групи пояснили, що студентське товариство не є альтернативою ВЛКСМ і комсомольці могли бути членами товариства. Водночас, висували ідею про встановлення дня вільного виходу з комсомолу. Звісно, очільник комсомольського осередку був категорично проти, оскільки, як зазначалося в одному з дописів в газеті «До світла», «в МДУ після дня вільного виходу в комсомолі залишиться менше половини студентів, але – студенте, якщо ти не поділяєш поглядів ВЛКСМ – вижди з його лав! Це буде чесно з твого боку». 28 лютого на вченій раді прийняли майже всі вимоги студентів, озвучені на засіданні ректорату 16 лютого: 1) переобрати редколегію газети «Студентський вісник»; 2) скласти розклад, виходячи з принципу не більше трьох занять на день; 3) визначити право студентів (починаючи з другого курсу) на вільне відвідування і дострокове складання екзаменів; 4) скасувати систему чергувань студентів у навчальних корпусах і їдальні; 5) з нового навчального року скасувати державні екзамени з суспільних дисциплін тощо. Не були прийняті найбільш принципові пропозиції: надання студентам у вченій раді права «вето» і оприлюднення результатів анкетування викладачів студентами. 5 березня на організаційних зборах прийняли рішення про перейменування студентського товариства у відділення Української студентської спілки [32].

Представники товариства взяли участь у II з'їзді Конфедерації студентів України (23–25 лютого 1990 р.), на який загалом прибули 138 студентів із 18 міст республіки. У зв'язку з арештами у Києві значна частина представників УСС не змогла прибути на з'їзд. Присутні вшанували хвилиною мовчання пам'ять студентів, які загинули у бою біля ст. Крути. Делегати працювали у 5 секціях: національного відродження; самоврядування; студентства і політики; екологічної; правової [19].

Відповідно до наказу Міністерства вищої освіти і середньої спеціальної освіти СРСР від 12 червня 1988 р. у вишах країни запроваджувалися звіти та атестація ректорів, які працювали на цих посадах 5 і більше років. Звіти проводилися на розширених засіданнях вчених рад, до складу яких входили члени ради інституту, партійного комітету, декани факультетів і завідувачів кафедр, які не були членами вченої ради, представники комсомольської і профспілкової організацій викладачів і студентів. При цьому студенти мали складати не менше третини складу розширеної ради. У Кам'янець-Подільському педінституті така подія відбулася 18 січня 1988 р. Склад ради

налічував 67 осіб, 23 з яких становили студенти [14, арк. 19]. Тоді ж ректором Київського педінституту переобрали професора М. Шкіля. Напередодні виборів він в інтерв'ю кореспонденту газети «Радянська освіта» визнав, що ідея періодичних звітів і виборів ректорів заслуговує на схвалення. Водночас, на його думку, такі як він ректори зі стажем поставлені «в складнішу ситуацію, якщо говорити про вибори взагалі, порівняно з тими, хто балотується на посаду вперше. Адже новий керівник, майбутній – це завжди якість сподівання, якась надія. А надія завжди краща, світліша, чистіша від реальності, якою б доброю не була реальність. Майбутні керівники малюють цікаві перспективи, захоплюють ними. Інша справа – перевибори. Для пропагандистських прийомів можливості мізерні. Що б не обіцяв, люди співставлять слова з тим, що вже зроблено». Авторитет ректора був беззаперечним, про що під час обговорення зазначали всі виступаючі. Із 138 членів розширеного складу вченої ради 136 проголосували, аби М. Шкіль продовжував працювати на посаді ректора [21; 24]. Діаметрально протилежною була позиція колективу Уманського педінституту, який двічі, спочатку 16 грудня 1987 р. (на загальних зборах) і 23 січня 1988 р. (на партійних зборах), висловлювався, аби ректору В. Шпігалу оголосити догану, а ветеран вишу С. Шевчук взагалі вважав, що потрібно було поставити питання про доцільність перебування його на посаді. Ректор працював на посаді менше двох років. До цього він обіймав посаду першого секретаря Уманському райкому компартії. За невеликий проміжок часу йому вдалося зміцнити матеріально-технічну базу вишу. Водночас, ректор допускався грубощів, нетактовної поведінки щодо жінок-комендантів гуртожитків і колишнього проректора з АГЧ, порушував законодавство при звільненні деяких працівників із роботи. Мали місце перегини у процесі омолодження викладацького складу, недоліки у роботі приймальної комісії, не завжди продумані адміністративні дії [22].

У Дрогобицькому педінституті на посаду ректора претендували 4 особи. Ректором обрали наймолодшого – 40-річного В. Г. Скотного, який до того ж став наймолодшим ректором республіки [30]. 13 березня 1990 р. відбулися вибори ректора Тернопільського педінституту, оскільки попередній його керівник подав заяву про звільнення [17]. На посаду ректора претендували 7 осіб. У другому турі переміг В. Кравець, за якого проголосували 388 виборців, С. Трубича – 254 [7]. Наступного місяця відбулися вибори деканів двох факультетів, на посади яких сумарно претендували сумарно 11 осіб [5]. Деканом фізико-математичного факультету обрали Г. Хому, підготовки вчителів початкових класів – Ю. Свідерського [6].

Змінилося ставлення до викладання суспільствознавчих дисциплін. Частина викладачів публікували свої критичні виступи щодо стану суспільствознавчих дисциплін і необхідності формування нового типу мислення, а також щодо форм ідейно-виховної роботи і студентського

самоврядування. Серед них викладач Черкаського педінституту В. Десятников, у статті якого йшлося про перебудову роботи суспільствознавців вишу [16].

Відповідно до цього змінювалися акценти у проведенні політінформацій. Доцент кафедри російської мови Кам'янець-Подільського педінституту Б. Хричиков вважав, що вони не викликали ніякої зацікавленості у студентів, бо за змістом це був лише переказ вже відомих усім фактів у «гіршій формі і без всякого аналізу, просто чиста подача фактів». Назривала потреба змінити саму форму політичного інформування, зробити його цікавішим і змістовнішим. На його думку заслуговували на увагу теми, пов'язані з розповсюдженням наркоманії, з історією інституту, його випускниками. На переконання викладача кафедри української літератури М. Кудрявцева студентам цікаво було б знати про сучасний стан літературного процесу, перебудову у цьому напрямку, про «спливання» забутих імен. Варто було проводити більше зустрічей з письменниками, акторами, діячами культури, людьми, які побували за кордоном [27].

Викладачі-суспільники, реагуючи на зміни, що сталися в ідеології, на початку 1989 р. проводили бесіди-політінформації в академгрупах з таких питань: «Які проблеми хвилюють у першу чергу?», «Політичні події, що викликають найбільший інтерес», «Ефективність викладання суспільних наук у фаховій підготовці», «Рівень відчуття перебудови в місті, інституті» тощо. Під час бесід виявилось, що студентів-істориків і філологів українського відділу найбільше турбували теми виборів народних депутатів, Народного руху за перебудову в Україні. Студентство схилося до того, що перебудовчі процеси здійснювалися повільно і частково. У свою чергу, студенти російського відділу філологічного факультету негативно висловилися щодо надання українській мові статусу державної, перебудову відчували у «збільшенні двійок на екзаменах, відсутності єдності слова і діла». Студенти фізико-математичного і педагогічного факультетів досить скептично оцінювали досягнуте, критикували роботу обласного і міського керівництва. Вони виступали також за зменшення регламентації різних обов'язкових виховних заходів [10, арк. 3–4; 15, арк. 65]. Такі ж переконання мали і студенти Вінницького педінституту. У січні-лютому 1989 р. кафедра політекономії провела соціологічне опитування вчителів, комсоргів технікумів і ПТУ, учнів і студентів навчальних закладів міста. Зокрема, було опитано 310 студентів педінституту. 80,9% опитаних схвалювали перебудову. Водночас, лише 3,2% студентів вірили, що до 2000 р. кожна сім'я отримає квартиру. 12,6% вважали, що життєвий рівень їхніх сімей покращився. 21,6% студентів відчували віяння перебудови у виші. Лише 28,4% були задоволені якістю освітніх послуг [12, арк. 54].

Почали застосовувати деякі інші форми занять. Зокрема, у Миколаївському педінституті

у 1987–1988 н.р. викладачі–суспільствознавці використовували 9 нових форм семінарів: розгорнута бесіда, обговорення доповідей, семінар–практикум, ділова гра у формі прес–конференції, письмова контрольна робота за першоджерелами, теоретична конференція, конкурс студентських рефератів, семінар–диспут, студентська конференція [4].

У перебудовчий період у республіці з'явилися незалежні від партійних структур політичні клуби. Одночасно з ними почали працювати і суспільно–політичні об'єднання, що ставили за мету ведення агітаційної і пропагандистської роботи серед широких мас населення. У 1985 р. з ініціативи студента II курсу Кам'янець–Подільського педінституту С. Бабія було зорганізовано дискусійний політклуб «Планета» (1985–1989 рр.), куди, окрім самого ініціатора, ввійшли його однокурсники Ю. Байдюк, М. Лазарович, В. Нестеренко, К. Тимчук. На його засіданнях розглядалися складні соціально–політичні проблеми перебудови, сучасного світового молодіжного руху, питання внутрішньої і зовнішньої політики КПРС, важливі документи і події. Голова ради клубу Ю. Байдюк виносив на обговорення дискусійної проблеми [2; 13, арк. 122; 14, арк. 158]. У 1987 р. політклуб очолив С. Бабій. У складі організації було 15 молодих лекторів. Тоді ж група звернулася до міськкому ЛКСМУ з пропозицією проведення пропагандистської роботи в молодіжних колективах міста. Лише з листопада 1986 р. по березень 1987 р. політгуртківці виступили в СШ №1, 2, 14, харчовому технікумі, технічних училищах №5 і 6, у смт. Чемерівці, а також у гуртожитку №4 інституту [9, арк. 21–22]. Виступаючи в багатьох колективах міста та області, члени політклубу гостро критикували партійно–державне керівництво республіки, передусім першого секретаря ЦК КПУ В. Щербицького, яке не лише пленталося у хвості демократичних змін, але й чинило їм всілякі перепони, ознайомлювали з «білими плямами» української історії, засуджували дискримінаційну політику щодо української мови. Діяльність «Планети» не могла не зацікавити КДБ, який почав відстежувати виступи її членів. Зокрема, свідченням цього стала т.зв. нарада комсомольського активу м. Кам'янець–Подільський, де начальник місцевого відділення КДБ звинуватив політклуб «в ідейно невитриманих вчинках у виступах перед учнівською молоддю» та іншій крамолі. Найбільше обурення захисника режиму викликали деякі вислови М. Лазаровича. Так, під час одного зі засідань політклубу на запитання, що таке СРСР, студент зауважив, що ця аббревіатура поки що не відповідає змістові. Бо владу Радам ще тільки збираються повертати, дійсний соціалізм несумісний із командно–адміністративними методами господарювання, та й статус республік як державних одиниць вельми невизначений. Нелояльною з погляду провінційного кадебіста була й відповідь Лазаровича на запитання про віру в Бога: «Кожна людина в щось вірить. І добре, коли це віра у щось величне і світле. Я

глибоко переконаний, що краще віра в Бога, ніж зневіра й цинізм» [31].

У 1989 р. в педінституті вже працювали 5 політклубів. Того ж року на обласному огляді–конкурсі дискусійних політклубів, організованому Хмельницьким обкомом ЛКСМУ, кращим був визнаний один з клубів педінституту «Не бійся!». Кістяк клубу становили студенти–історики А. Заводовський, О. Буца, А. Степанець, А. Кукіза [1]. Перший з них у жовтні 1989 р. за результатами голосування учасників злету студентів вишу став делегатом Всесоюзного студентського форуму, який відбувся у Москві [3].

Заступник секретаря комітету комсомолу В. Тимченко, характеризуючи діяльність політклубу, писав: «На мій погляд під [його] назвою розуміється те, що члени клубу спроможні провести розмову на будь–яку тему і докопатися до інституту. «Не бійся» немовби закликає аудиторію до розкутості». Політклубівці ретельно готувалися до зустрічей у виробничих колективах, навчальних закладах. Але були випадки, коли доводилося виступати і безпідготовки, експромтом говорити про внутрішню і зовнішню політику СРСР, міжнародні питання, авторитет комсомолу, соціальні і моральні молодіжні проблеми. Допомогали багаж знань, досить широка обізнаність. Спочатку дискусія зав'язувалася немов би серед самих членів клубу. А коли аудиторія «розжарювалася», ведучий з мікрофоном спускався зі сцени в зал і запрошував до розмови глядачів [1].

У Дрогобицькому педінституті з 1985 р. працював просвітницько–художній колектив «Ровесник», який діяв як агітбригада. Згодом він переріс у агіттеатр [18, с. 50].

Вагомим свідченням зростання суспільно–політичної активності студентства була його участь у виборах до союзної, республіканської та місцевих Рад, які відбувалися в другій половині 1980–х років. Виборчі процеси, які відбувалися на альтернативній основі, природно викликали позитивні емоції у виборцях. Наприклад, секретар комсомольського комітету Полтавського педінституту О. Залужний писав на сторінках місцевої студентської газети: «Пригадую, як я раніше поспішав на виборчу дільницю, а повертався звідти завжди розчарований. Нікому по великому рахунку мій голос не був потрібний. На тих виборах, які у нас були раніше, я був фактично ніхто... В неділю, 18 березня [1990 року] я не просто ходив на вибори, я ходив обирати. Такої гострої боротьби, альтернативи під час виборчої кампанії раніше я не спостерігав, врешті, як і всі ми... Взагалі, я голосував за нові, якісні зміни в нашій країні, за гласність, демократію, справедливість, за перебудову в комсомольській роботі, за мир, і дружбу між народами...» [34].

Для систематичної цілеспрямованої роботи з роз'яснення політичних і соціально–економічної ситуації в державі і шляхів розвитку суспільства, нових підходів до виборів депутатів при агітаційно–пропагандистському центрі Кіровоградського педінституту створили агітпункт, клуб молодого

виборця, дискусійний клуб, лекторій та консультпункт [25]. 27 лютого 1990 р. партком Тернопільського педінституту розглянув лист студентів і співробітників вишу про використання під час виборів 4 березня на виборчих дільницях вишу національної символіки (синьо-жовтого прапора). Члени парткому підтримали ідею [20].

Таким чином, друга половина 80-х – початок 90-х рр. позначенні наростанням політичної активності учасників навчального процесу педінститутів УРСР. Вони вносили пропозиції щодо першочергових заходів з перебудови КПРС та оновлення внутріпартійного життя, а, інколи, висловлювали недовіру регіональним партійним організаціям. Почали виникати осередки інших політичних сил, зокрема Народного руху України, створювалися відділення Української студентської спілки. Було запроваджено звіти, атестація та вибори ректорів, деканів, які обиралися на альтернативній основі. Змінилося ставлення до викладання суспільствознавчих дисциплін, проведення політінформацій. Викладачі–суспільники, реагуючи на зміни, що сталися в ідеології, намагалися зробити їх цікавішими і змістовнішими. Вагомим свідченням зростання суспільно–політичної активності стали поява незалежних від партійних структур політичних клуби, а також участь у виборах до союзної, республіканської та місцевих Рад.

Список використаних джерел

1. 'Адреса досвіду – Кам'янець–Подільський', 1989, *Радянський студент*, Кам'янець–Подільський, 9 вересня.
2. Бабій, С., 1986. 'Діє політклуб «Планета»', *Там само*, 27 лютого.
3. Бараховська, Н., 1989. 'Хто поїде до Москви?', *Там само*, 5 жовтня.
4. Бутенко, М., 1988. 'Експеримент продовжується', *Радянська освіта*, Київ, 16 січня.
5. '«Важка ця шапка...»', 1990, *Студентський вісник*, Тернопіль, 20 березня.
6. 'Вибори деканів', *Там само*, 10 квітня.
7. 'Вибори, вибори, вибори', *Там само*, 20 березня.
8. 'Відкритий лист', *Там само*, 6 лютого.
9. 'Відомчий архів Кам'янець–Подільського національного університету імені Івана Огієнка', Протокол №5 засідання вченої ради педінституту від 28 травня 1987 р.
10. Там само, Протокол №4... від 30 березня 1989 р.
11. 'Державний архів Вінницької області', Ф.Р.5050, Оп.1, Спр.3440.
12. Там само, Спр.3696.
13. 'Державний архів Хмельницької області', Ф.Р.302, Оп.12, Спр.3.
14. Там само, Спр.114.
15. Там само, Спр.226.
16. Десятников, В., 1986. 'У зоні розумової напруги', *Черкаська правда*, 10 грудня.
17. 'До виборів ректора', 1990, *Студентський вісник*, 14 лютого.
18. 'Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка', 2001, Дрогобич: вид-во «Місіонер», 260 с.
19. 'Пі з'їзд конфедерації студентів', 1990, *До світла*, Тернопіль, 1 березня.
20. 'Засідання парткому', 1990, *Студентський вісник*, 6 березня.
21. Коноваленко, О., 1988. 'Екзаменуємо авторитетність', *Радянська освіта*, 26 січня.

22. Кравченко, О. 'Принциповість чи утриманство', *Там само*, 29 січня.

23. Майборода, ВК., 1992. 'Вища педагогічна освіта в Україні: історія, досвід, уроки (1917–1985 рр.)', Київ: *Либідь*, 196 с.

24. 'Обличчя 1988-го', 1988, *Радянська освіта*, 30 грудня.

25. Перевозник, Л., 1990. 'Агітаційно–пропагандистський центр', *Радянський студент*, Кіровоград, 16 лютого.

26. 'Рішення партійних зборів комуністів педагогічного інституту від 16 лютого 1990 року', *Там само*, 23 лютого.

27. Севастьянов, О., 1988. 'Якою бути політінформації?', *Радянський студент*, Кам'янець–Подільський, 5 квітня.

28. Січкаренко, ГГ., 2014. 'Історичний досвід перебудови вищої освіти в Україні (1985–2005 рр.): монограф.', Ніжин: *Лисенко М. М.*, 360 с.

29. 'Створено осередок НРУ', 1990, *Студентський вісник*, 20 березня.

30. Сусюк, І., 1988. 'Наймолодший з претендентів', *Радянська освіта*, 2 грудня.

31. 'У Кам'янці на риночку...', 1989, *Листок прес-служби УГС*, Ч.64, 3 лютого.

32. 'Хроніка студентського життя', 1990, *До світла*, 1 березня.

33. Черевичний, ГС., 2002. 'Вища освіта в Україні на зламі епох (1985–1991 рр.): монограф.', Київ: *ІВЦ Держкомстату України*, 122 с.

34. 'Я голосую...', 1990, *Студентський гарт*, Полтава, 21 березня.

References

1. 'Adresa dosvidu – Kam'janec'–Podil's'kyj (The address of the experiment is Kamyanets–Podilskyj)', 1989, *Radjans'kyj student*, Kam'janec'–Podil's'kyj, 9 veresnja.
2. Babij, S., 1986. 'Dije politklub «Planet» (There is a political club «Planet»)'. *Tam samo*, 27 ljutogo.
3. Barahov's'ka, N., 1989. 'Hto poi'de do Moskvyy? (Who will go to Moscow?)'. *Tam samo*, 5 zhovtnja.
4. Butenko, M., 1988. 'Eksperyment prodovzhujet'sja (The experiment continues)'. *Radjans'ka osvita*, Kyi'v, 16 sichnja.
5. '«Vazhka cja shapka...» («Heavy hat...»)'. 1990, *Students'kyj visnyk*, Ternopil', 20 bereznja.
6. 'Vybery dekaniv (Dean's election)'. *Tam samo*, 10 kvitnja.
7. 'Vybery, vybery, vybery (Elections, elections, elections)'. *Tam samo*, 20 bereznja.
8. 'Vidkrytyj lyst (Open letter)'. *Tam samo*, 6 ljutogo.
9. 'Vidomchij arhiv Kam'janec'–Podil's'kogo nacional'nogo univertytetu imeni Ivana Ogijenka (Departmental Archive of Kamenets–Podilskyi Ivan Oguyenko National University)'. Protokol №5 zasidannja vchenoi' rady pedinstytutu vid 28 travnja 1987 r.
10. Tam samo, Protokol №4... vid 30 bereznja 1989 r.
11. 'Derzhavnyj arhiv Vinnyc'koi' oblasti (State Archives of Vinnytsia Region)', F.R.5050, Op.1, Spr.3440.
12. Tam samo, Spr.3696.
13. 'Derzhavnyj arhiv Hmel'nyc'koi' oblasti (State Archives of Khmelnytsky Region)', F.R.302, Op.12, Spr.3.
14. Tam samo, Spr.114.
15. Tam samo, Spr.226.
16. Desjatnykov, V., 1986. 'U zoni rozumovoi' naprugy (In the zone of mental stress)'. *Cherkas'ka pravda*, 10 grudnja.
17. 'Do vyboriv rektora (Before the rector's election)'. 1990, *Students'kyj visnyk*, 14 ljutogo.
18. 'Drogobyc'kyj derzhavnyj pedagogichnyj univertytet imeni Ivana Franka (Drohobych State Pedagogical University named after Ivan Franko)', 2001, Drogobych: vyd-vo «Misioner», 260 s.

19. 'II z'i'zd konfederacii' studentiv (II Congress of Confederation of Students)', 1990, *Do svitla*, Ternopil', 1 bereznja.
20. 'Zasidannja partkomu (Meeting of the party committee)', 1990, *Students'kyj visnyk*, 6 bereznja.
21. Konovalenko, O., 1988. 'Ekzamenujemo avtorytetnist' (Examine credibility)', *Radjans'ka osvita*, 26 sichnja.
22. Kravchenko, O. 'Pryncypovist' chy utrymanstvo (Principle or ownership)', *Tam samo*, 29 sichnja.
23. Majboroda, V.K., 1992. 'Vyshha pedagogichna osvita v Ukraini: istorija, dosvid, uroky (1917–1985 rr.) (Higher pedagogical education in Ukraine: history, experience, lessons (1917–1985))', Kyi'v: *Lybid'*, 196 s.
24. 'Oblychchja 1988-go (The face of 1988)', 1988, *Radjans'ka osvita*, 30 grudnja.
25. Perevoznik, L., 1990. 'Agitacijno-propagandysts'kyj centr (Agitation and propaganda center)', *Radjans'kyj student*, Kirovograd, 16 ljutogo.
26. 'Rishennja partijnyh zboriv komunistiv pedagogichnogo instytutu vid 16 ljutogo 1990 roku (Decision of the party assembly of the Communists of the Pedagogical Institute dated February 16, 1990)', *Tam samo*, 23 ljutogo.
27. Sevast'janov, O., 1988. 'Jakoju buty politinformacii?' (What should be political information?)', *Radjans'kyj student*, Kam'janec'-Podil's'kyj, 5 kvitnja.
28. Sichkarenko, G.G., 2014. 'Istorychnyj dosvid perebudovy vyshhoi' osvity v Ukraini (1985–2005 rr.): monograf. (Historical experience of the restructuring of higher education in Ukraine (1985–2005): monograph)', Nizhyn: *Lysenko M. M.*, 360 s.
29. 'Stvoreno oseredok NRU (A new cell has been created)', 1990, *Students'kyj visnyk*, 20 bereznja.
30. Susjuk, I., 1988. 'Najmolodshyj z pretendentiv (The youngest of the contenders)', *Radjans'ka osvita*, 2 grudnja.
31. 'U Kam'janci na rynochku... (In Kamenetz on the beach ...)', 1989, *Lystok pres-sluzhby UGS*, Ch.64, 3 ljutogo.
32. 'Hronika students'kogo zhyttja (Chronicle of student life)', 1990, *Do svitla*, 1 bereznja.
33. Cherevychnyj, G.S., 2002. 'Vyshha osvita v Ukraini na zlami epoh (1985–1991 rr.): monograf. (Higher education in Ukraine at the turn of the epoch (1985–1991): monograph)', Kyi'v: *IVC Derzhkomstatu Ukrainy*, 122 s.
34. 'Ja golosuju... (I vote...)', 1990, *Students'kyj gart*, Poltava, 21 bereznja.

* * *